

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 85 (1972)

Artikel: Crunas e dieschmas, arvè e tscheins fier
Autor: Medell, Ursus da / Giger, Carli
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-230205>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 15.04.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Crunas e dieschmas, arvè e tscheins fier

dad Ursus da Medell

I

Prenotaziun

Per far al preziau lectur da questa lavur il cuntegn pli entelgeivels e capeivels ed aschia impedir in numerus diember d'annotaziuns pedalas vegn aschuntau suandontas interrogaziuns. La lavur pertucca la structura guvernamentala, ed economica d'in temps daditg vargau, ch'ins numna la *perioda* dil *feudalissem*. Quel va anavos en nossa Rezia principalmein sil Testament digl uestg *Tello* da Cuera digl onn 765. Bein existevan gia plinavon fistitgs feudals tier ses antenats dapi la destrucziun dil domini roman.

El, descendent d'ina nobla schlatteina retica, incorporava en sia persuna duas pussonzas. Ina ad el adosada digl imperi, pia regala e l'otra ecclesiastica, entras la dignitad d'uestg. La regala haveva tschentau el sil scalem d'in prenci dalla Rezia-aulta, Rezia Prima.

Per la elaboraziun da questa lavur han sequentas fontaunas surviu: Hermann Rolfuss, *Leitfaden der allg. Weltgeschichte*. Freiburg/Breisgau 1873.

P. C. Planta, *Geschichte von Graubünden in ihren Hauptzügen*. Bern 1894.

J. Georg Mayer, *Geschichte des Bistums Chur, fünfte Lieferung, allgemeine Zustände des 12. und 13. Jahrhunderts*.

J. H. Muoth, *Die Bündnergeschichte in elf Vorträgen, im Volkshaus zu Chur, 1902. Churrätien in der Feudalzeit*.

Iso Müller, *Die Fürstabtei Disentis, in neue Folge*.

Guido Bolla, *Storia di Olivone; Il fedalismo: Ediziun «1a scuola»*.

Fridolin Purtscher, *Studien zur Geschichte des Vorderrheintals, Mittelalter*.

Peter Ant. Vinzens, *Der Graue Bund*, Festschrift zur fünfhundert-jährigen Erinnerungsfeier, 1924.

Emil Camenisch, *Bündnerische Reformationsgeschichte und Geschichte der Reformation und Gegenreformation*.

Paul Tomaschett: *Der Zehntenstreit in der Cadi*. 1954.

Leo Schmid: *Abt Bernhard Frank von Frankenberg, Fürstabt des Stiftes Disentis*, Jahresbericht der Hist.-Antiq. Gesellschaft. 1957.

P. C. Planta, *Das Bündner Privatrecht (Codex Civil)*. 1863.

Raimund Vieli/Alexi Decurtins, *vocabulari rom.* pag. 14, 149—150, 202 e 764.

Archiv da vischnaunca Medel/Lucmagn, *Grundbuchverschreibungen und Grundbuchbelastungen*, 1838.

Archiv parochial Medel/Lucmagn, *Urbarien und Pfrundbriefe*.

Denter tuttas sura allegadas fontaunas ha igl autur da questa lavur anflau soli tier prof. Dr. Purtscher en sia scrutaziun sur la historia della Vallada dil Rein anteriur ina adattada expressiun che dat neu compleinamein num e pum el senn real dil plaid: «Crunas», per indicar il possess da schischom appartenent agl imperi: «Krongut». Tala expressiun vala tier il sistem monarchic. Tier il sistem democratic ei eguala a lezza: «*Staatsgut*», possess dil stadi.

Beins dallas crunas sesanflavan tenor urbari digl otgavel secul, in andant diember en Surselva, buca cumpriu en la dota digl uestg Tello alla claustra da Mustér.

Las crunas sin territori sursilvan eran derivontas dils *Merovings* ed ein idas vi plaunet sils pussents *victorits*. Essend els regents en Rezia, encurevan els d'acquistar dapli possess schischom sin lur in-tschess administrativ. Igl imperatur Ludvic il pietus (Ludwig der Fromme) ha sinquei retratg ils *allods* imperials ord maun agl uestg⁶. Els purtavan il num: *Widum/Wydengut* ed igl administratur da tals seclamava *Witzdum*. Els portan insumma la noda-casa, ch'els seigien stai beins dallas crunas.

Dr. Purtscher ei dell'opiniun che biars da quels beins seigien el decuors dil temps vegni raffai naven digl imperi tras cavaliers e conts raffonts sesents els castials.

Tals beins dallas Crunas sesanflavan ella Foppa sin territori dalla vischnaunca da Castrisch. Els seclomen: *Ca Jori*, *Gadunau*, *de Caduff e Cabeintz*⁷. Lu en Lumnezia ils hofs a Degen/Fraissen⁸.

Beins dallas crunas ein medemamein d'anflar a Sursaissa/Meierhof (curtis suprasaxa).

Aduals als beins dallas crunas fuvan ils aschinumnai: *Allods* (Allodgüter). Els sebasavan sin il decret dil principi dalla immunitad ord il 12. e 13. tschentaner. In paregliont cass anfla ins tier *l'Acla Maira*, denter Compadials e Sumvitg, possessiun claustrala ensemen cun 10 dretgs d'alp libers per Vallesa.

Widum (*Wydengut*) vegn fatg nominal en ina purgameina digl onn 1532, archiv comm. Medel, concernent l'Acla *Tiolas*, ozildi numnada: Tagiola.

Certs Allods (Allodiums) havevan si dies duas gravezias. Ina sva-neva mai, era sch'igl object mava d'in maun a lauter. Quei fuva *il tscheins fier*, ni era tscheins perpeten. Tenor vesta hodierna savess ins paregliar quei cun la taglia sin schischom (Liegenschaftssteuer).

L'autra gravezia era igl *arvè* (Lehensabgabe), ina taglia sin acquist agricol (Ertragssteuer). Schischom fuva pia sutta-post ad ina taglia dubla, effectiv giudicau, sco il tudestg s'exprima: «Doppelbesteuerung».

Cun questas delucidaziuns duess ei bastar per saver persecuitar il cuntegn dil tractat historic-economic.

II

Dilucidaziun e delineaziun economica e sociala da passa in millesi onns

Quater expressiuns, ch'ein alla hodierna generaziun per la gronda part ni occurentas ni encunaschentas, ni dil num ni dil pum, aunc meins da lur structura ni sistem! Eis ei indicau en in temps d'aulta cogniunctura sco il present ei signaus, d'insumma s'occupar cun relaziuns aschi anticas, dallas qualas prof. *Muoth* scriva: «Che negin dils ded oz vivents sapi far ina exacta, compleina imaginaziun.» Sche lez sez, sco in dils pli distingui scrutadurs historiografs dil vegl stat grischun dallas: «Treis Ligias» sequintava nunhabels, cu duess lu mo in simpel um ughigiar da morder viaden en quella materia?

Crunas, sco decoraziun da regents han las duas davosas uiaras

mundialas fatg ruclar en numerus diember — e talas aunc seconservadas han per part mo fuorma simbolica pli ed ein da pauca muntada governativa, essend che la democrazia ha sligiau giu la monarchia. Crunas sco valeta fundamentala dil daner: «*devisa ni carta*» han mo pli 5 stadis europeics scandinavics dil nord e la Cecoschlovacchia. Ei sto cheu settractar da tut ina outra specia da crunas.

Dieschmas, da lezzas seregordan ils semesters da 70/80 e 90 onns vegliadetgna aunc bein.

Arvès anflan aunc menziun ed ein oz aunc en vigur en singuls menaschis dallas alps, sco da vischnaunca en fuorma da grevezia e servitut.

Tscheins fier (tscheins perpetens) ein dapi in tschentaner sefatgs giud tschaghegna cun l'introducziun dil «Codex civil grischun» 1863.

Sura indicadas quater essenzias formavan in conglomerat da pussonza politica els mauns da mo paucs regents, che han dominau l'entira Europa, Asia ed Africa pil spazi da passa 1000 onns. — A quei sistem ha cul temps stoviu vegnir fatg frunt cun la devisa: «In andant beinstar material, auda senz' auter da natira anora, a scadin singul carstgaun.»

Per capir questa instituziun statala medievals ed antica sedomonda l'encunaschientscha e capientscha dil senn *realistic* dallas duas veglias expressiuns anticas *germanas*:

*Allod e Feod*¹⁰, plitard latinisadas en: *allodium* e *feodium*. Da cheu las indicaziuns: Temps feudal e beins allodials: Tier ils beins allodials udevan las «Crunas» Reichsgüter. Benefeci regal. Tgi possedeva ils allodiums e disponeva da distribuir tals? Entgins paucs prepotents, magnats e regents.

Cheu severeficheschan ils plaids d'in vegl pur medelin, dumanond il scribent quel: «Sch'el savessi risdar ensatgei sur crunas e dieschmas, sur avès e tscheins fier?» La laconica e filosofica risposta ha seclamau: «Quei che valeva ensatgei en nossa Val Medel udeva pli baul tut a près e paders, a magnats e sabiuts. — Scadina scrotta prau haveva si ina, sche buca duas e treis *nodas-casa*.» Questa risposta ha cudizzau il scribent de seprofundar e studigiar la presenta materia per saver seperschuader dalla verdeivladad de siu pareri.

Per sclarir e zavràr questa materia füss urgentamein nezessari da dominar la disciplina dalla giurisprudenza en la persuna d'in «Juris consultus» e buca mo d'in historiografet local. Cheu vul saver sevolver

els paragrafs 270—278 dil vegl codex civil dil cantun Grischun. E sco fundament historic esser erudits els texts e tschentaments dallas 100 e 100 brevs de tscheins e fitaziuns per nos archivs communal entuorn. (Lehens- und Zinsbriefe.)

Dein nus in'egliada sin las duas allegadas expressiuns jastras germanas. «Feod ed Allod.»

1. Allod = Allodium, vul dir ton sco *agien*, — applicau sin poses u facultad (Eigentum, Besitztum, Vermögen). Beins allodials/Allo-dialgüter = atgna proprietad schischonta.

L'antica structura ed organisaziun dil stadi primitiv sebasava buca sin dretg e giustia, mo bein fuva ina instituziun militar despotica. (Militärdespotie.) Sia capaciad fuva la aschi numnada: «*Antrus-tion*» cun caracter moral ligiont (königliche Kriegsgefolgschaft/Heerbann). Aschia sedeva causalmein neu, ils dus scalems personals, denter: *senior e fideles* (Herr und Getreue) u *vasali*. Per sesegirar ils vasals sco fideles sesurveva il senior e medemamein signur territorial-imperatur, retg sco suprem regent omnipotent, da conceder als fideles/vasals sco emprema pagaglia per survetschs prestai, ils schinumnai *benefecis/beneficium* (Lehen, Wohltat). Quel che retscheveva ils beneficiums intrava il scalem dil

2. *Feod* = Feudium, romontschau fitaziun ad empres. Zavrau, el ver senn dil plaid; buca *agien* possess e proprietad. Il senior omnipotent era zun precauts el render beneficis. Aschiditg ch'el possedeva allods, haveva el fideivels vasals. Quest practichem sin tala maniera sco pagament ha el medem temps scaffiu differents scalems socials menter la carstgaunadad. Il render beneficis en fuorma da «schulda» da militer, ei aschia daventau in usus pernicios. Mo entgins paucs daventavan particepsivels da tals privilegis. La conzequenza ei stada la creaziun dall'*aristocrazia*.

Ei vegnieva distinguui da duas sorts feudiums¹¹ (echte Lehen) feudiums reals-genuins. Quels fuvan destinai ed adosai mo allas classas aristocraticas, alla noblezia majora e minora (hoher und niederer Adel). Mo per quels fuva statuii ina basis étaistica da protecziun. En lingia secundara ils: feudastrums (unechte Lehen), che stavan en relaziun sco fegliaster e padraster. Tals vegnievan adosai soli allas classas inferiuras che formavan il simpel pievel.

Eguals alla aristocrazia fuvan tschentai en *Rezia*, gia baul, igl uestg de Cuera, ed el tredischavel secul era la venerabla claustra da

Mustér. Els han la plenipotenza d'acquistar e retribuir feudiums reals-genuins (Lehensverleihungsrecht).

En tgei consisteva la signatura d'in feudium real-genuin? El stueva en emprema lingia arrivar dil *senior*, fuva ligiaus vid l'antrusziun e confirmaus cun in engirament da perpenta fideivladad (Ewickliche Treue). Darar ch'enzatgi ughigiava da rumper igl engirament dalla fei prestada, essend ch'el vegneva consequentamein privaus dal benefeci. Il benefeci sez (feudium), consisteva en il renconuschiu possess d'in cert territori, confinaus da contradas ni valladas cun tuts vitgs e marcaus, curia e cuort, casa e regress, jert e curtin e leutier aunc l'entira populaziun: colons e servs (servi casati). All'entschatta vegneva il benefeci buca surdaus ad in vasal per temps nunlimitau e saveva vegnir sclamaus dil *senior*. Pli tard ha il feudium anflau fuorma constanta artavla d'ina generaziun a l'otra. Rendeava il *senior* al benefeci il dretg dell'immunitad fuva sia valor dubligiada.

Plaun e plaun ei sil modus d'artavladad la classificaziun dils stans socials sesvilupada ed ina nova «hierarchia» della vasalitat sefatga valer, cul retg ni imperatur alla testa, circumdaus da prencis, ducas, conts e baruns seculars ed ecclesiastics, — la schi numnada *coronada* dil reginavel, che stava sut l'emprema egida dil *senior*.

Quella classa aristocratica haveva plaunsiu acquistau certs dretgs da distribuir feudiums figliasters. In feudium retschiert, dumandava buca mo in concis observar l'antrusziun, mo bein era contraprestaziun pigl usufruct che seresultava ord il feudium en fuorma da tscheins fier (Bodenzins) che dueva sche pusseivel vegnir rendius en muneida (daner blut).

Ei vegneva distinguu duas sorts vasals, directs ed indirects (mittelbare und unmittelbare Vasallen). Ils indirects fuvan favorisai dil *senior* e stavan tier el en meglier credit. Tier ils indirects favorisai, udevan ils *principats* ecclesiastics en emprema lingia. Da quels dava ei en Rezia sco gia menzionau sura dus: igl uestg de Cuera sco signur da Churrätien ed il prenci-avat da Mustér cun las quater cuorts dil cumin dalla Cadi sco principala essenzia da siu segneradi.

Igl ei cheu buca il liug ni temps da numnar si tuts feudasters ch'ei vegni creai dils vasals per fontaunas d'intrada, sco il stadi da lezzas uras lubeva sin moda fiscal, pils quals il simpel pievel stueva star botta per mantener la classa nobla, majora sco minora. Da cheu

segir il vegl proverb: Il pur en la lozza, mantegn il signur en la crotscha.

Ils vasals dalla corona fuvan plaun e plaun s'avanzai a signurs territorials sper il retg, ni imperatur. La distincziun denter senior e fedelis sesminueva considerablamein, ed ei sefa valer la relaziun: «pares inter pares:», equals in l'auter (ebenbürtig), nua che singuls vasals eran pli rehs e pussents ch'il tgau encuranau.

Feudasters obtenevan per ordinari mo ils ministrals dil signur territorial. Ei fuvan ses impegnai e vegnvan dil cumin pievel numnai castellans, migiurs, daziaris ed a. v.¹².

El svilup statal dil temps medieval formava soli l'occupaziun agrara la suletta fontauna d'intradas. Quel che possedeva beins schischoms saveva setrer atras la veta. Gronda massa dalla populaziun che saveva buca survir al militar, vegneva considerada per muschnada da lavur ed udeva schi da dir, tier igl inventari dalla possessiun dil senior. Lez haveva siu avantatg, sche ses funs e sia cultira vegnevan augmentai entras urbarisaziun. Quei fuva occupaziun purila. Sco pagaglia obteneva lu il colonist in ton dil terren urbarisau per siu agien. (Allod) Agien funs sedumandav'ei per s'avanzar tier in liber pur (Freibauer)¹³.

Ina tut outra specia d'agricolants che fagevan la lostessa lavur sco ils sura, mo meins fortunai, eran ils servs, quasi sclavs. Sclavs en quei senn, ch'els fuvan sez e lur descendenza ligiai vid igl allod dil senior e formavan ina part *integrala* de sia beinstonza. Ei fuva la classa sociala dil pli bass scalem. Els vegnievan numnai ils «*nunlibers*» ed obtenivan la libertad da domicil ed occupaziun soli alla grazia e benevoglientscha dil senior per buns survetschs prestai. Igl ei era arrivau per els il temps sco aunc oz il di en las collonias ch'ins pren la libertad da surengiu¹⁴.

Questas delucidaciuns ein stadas necessarias per capir il sistem feudal cun ses benefecis e varts umbrivaunas.

1. *Las crunas* (Beins allodials)

(Igl origin tonscha anavos al testament de Tello 765)

L'emprema gada ch'il scribent ei seconfuntaus *documentaricamein* cun la sura nominaziun ei daventau tras in sboz d'in urbari

dalla pravenda medelina digl onn 1655, archiv parochial Platta¹⁵. Leu stat scret: «tier ils *emoluments* (Einkunftsgüter) dalla prebenda audan las intradas della Crunas.» Quest passus documentescha sia existenza en la Val Medel. Plinavon confirmeschan ils protocols da vischnaunca Tom I (1745—1850) sin las empremas paginas dabiens ed «underfands» sereferend sin las Crunas¹⁶.

1760 Verbal: Jenner den 4ten, Das Hospital (Hospiz) zu st. Gion ist schuldig wegen die Kronen / Capital 320 Reichsgulden, alle Jahre Zins 16 Reichsgulden. Das Spital ist allzeit für Underpfand. Schriftlich von mir verfasst — Josef Anton Capeder, zur Zeit Geschworener, in Gegenwart Str's. Gion Lutz, a. Statthalter Christ Defuns, Str. Jacob Jos. Philipp, a. Str. Leci Soliva, — der Zeit regiern Sttathalter allda.

dito 4. Jenner: schuldet desgleichen Gion Christ Lutz zu Curaila der Kirchhörung und Pfarrherrn zu Platta 20 R. und verzins pro Gulden 3 Kreuzer zu St. Martin. Unterpfand: Crusch sut Bisquolm mit Hauptstallung.

dito schuldet: Martin Venzin wegen Kronen an Pfarrherrn zu Platta 170 R. zu 3 Kreuzer Zins pro Gulden. Unterpfand igl Empermasaun alles samt Hauptstall.

dito schuldet: Burclamiu de Paly von Mutschnengia wegen Kronen 40 R. in Bargeld. Unterpfand Gedenstatt zu Truaisch.

1810, ils 13 de december vegn menzionau in capital dellas crunas appartenent alla spenda cul necessari underpfand.

Ina sfegliaziun el register hypotecar Tom Ib dils 12 da fen. 1844 Nr. 924—935 e Nr. 1367 e 1431 ha resultau 14 dabiens en favur dallas crunas¹⁷.

Las crunas ein aschilunsch sco ins sa persecuitar lur intent ed origin in «legat u dotta de benefizenza» (Vermächtnis) cun special intent de promover il cuminetel spiritual ed intelectual dalla pleiv en fatsgs da religiun ed educaziun. la dota saveva consisten en daner blut (bares Geld) e formava silsuenter in capitel. Ella pudeva denton ual aschibein consisten en beins schischoms, che vegnievan fitai, valetai e converti en summa da daner, sco sura menzionau. Igl aschia stabilisau capital da tschep astgava mai vegnir sminuius ni scugliaus vi ed il tscheins restava *constants* tschentaners neu, rendevi il funs bia ni pauc, il medem.

Tgi ha bein provediu la prebenda cun beins allodials, cun crunas?

Documents ein buca avon maun. Ei resta pli mo la suposiziun e la hypotesa. Segir negin auter ch'il Senior dalla Cadi, in dils prencis-avats da Mustér. Igl onn 1456, ils 20 da settember ei sin inspiraziun dil plevon da Mustér, Gion de Puntingen, sustenius dil prenci-avat Gion, la filiala da Medel vegnida separada dalla pleiv da sogn Gion Battesta in Campo (en Cons) e daventada pleiv independenta 1500. Pusseivel fuss stau ch'ils nobels de Puntengia possedeavan era beins funsils en la Val Medel e che plevon Gion hagi regalau tals alla prava. Buca da renviar ei era la hypotesa, che a caschun dalla benedicziun e concecraziun dalla nova baselgia gotica sco parochiala medelina, tras sia grazia Moms. Uestg Heinrich ils V., Barun de Hoeven, prenci imperial retic, havess dotau la nova pleiv cun allods funsils, nun appartents aunc alla venerabla claustra, essend el pli pussents ch'il prenci-avat¹⁸.

Pli u meins sustenius en questa oppiniun daventa il scribent tras scrutaziuns da sur caplon Felici Maissen en sia lavur: «Landrichter (Cauligia) Melcher Jacomet.» Ei secloma: «De remarcar fuss che tuts quater spirituals da quella schlatteina *Jacomet* ein stai a Medel sin parvenda (1650—1730) e dus ordinai «*ad titulum beneficii* in Medels», che lai suponer donaziuns en favur dalla parvenda.

Buca sclaus eis ei, ch'ils beins dallas crunas ein fetg probabel dad *identificar* cun tals numnai el document da 1380 (burgameina Nr. 1 archiv Platta) Verbal: «ein Teil der Hundert meilisch Pfund wurde umgesetzt in Güter im Medelsertal gelegen» (Ertrag der Güter als Belohnung).

Ils beins dallas Crunas vegnevan schai vi sco feudium (Lehen) als contadins e lur descendenza artava els vinavon (Erblehensbauer), mo pagavan mitg'onn il tscheins annual. Cheutras daventavan els in «fidelis» ch'ins numnava: Zinsbauer (purs blaus). Dalla servitut dil funs savevan ins buca sedeliberar, ni rugalar vi cun ina summa daners ina ga pagabla. La relaziun senior e fidelis restava, s'artava tschentanners neu. Il senior, en nies cass la parvenda sesegirava da siu fatg, fuedium, sco dil tscheins current annual ni ristont adina a 5 % dalla «stimaziun» (Schazetg) dil funs e lez restava sco hipoteca (Underpfand) sco il cudisch funsil muossa ora.

Las intradas totalas digl emolument dellas Crunas sco il sboz da 1655 muossa, muntavan sin la summa da 47 risculdis e 45 rizzers. Igl

importo da stimaziun resulta la summa da 1080 scudis e rendeva aschia in cun l'auter in tscheins da $4\frac{1}{2}\%$.

Aschi lunsch duess il tractat: *Crunas* esser exaurius. Co ins ei plitard sedeliberaus da quella servitut vegn delucidau tier il problem: tscheins fier e tscheins Tagiola.

2. La dieschma

Ella ei ina instituziun statala, introducida dils Carolings per promover la derasaziun dil cristianissem, per susteniment dils missiunaris. El segneradi da Mustér destingueva ins duas sorts da dieschmas, la dieschma claustrala e la dieschma parochiala¹⁹.

Sur la dieschma claustrala ha signur dr. fil. Paul Tomaschett, prof. a Luzern publicau ina pli extendida lavur doctorala e vegn sin quei problem buca intrau (*Zehntenstreit im Hochgericht Disentis 1728—1783*, 1955).

Nossa eglia da vegn tschentada sin la dieschma parochiala. Da quei emolument plaida medemamein la brev parvenda da 1655 probabel tschentada ensem dil plevon Jakob von Fryberg, Kilchherr zu Medels (*Jacobus a Fryberg parocus medilensis*) e vegnida completada dils spirituals: Sur Christian u sur Ludivic, sur Casper ni schizun sur Flurin *Jacomet*, che ha translatau in grond diember da burgameinas ord igl original latin e tudestg en romontsch. (Vide archiv parochial e communal, Platta.)

La statuziun (statut) dalla dieschma parochiala secloma verbalmein: «La Dieschma (Pfarrzehnten) numnadamein ina curtauna per mintga 15 stera (in ster = 4 curtaunas) *graun* raccoltau sin tuts frusts prau sin antschess dalla pleiv (dumiec, segal e mistira) priu ora sils praus da Meierei (Mireia) e Sum-Says, che han sissu la dieschma claustrala.»

La contribuziun alla dieschma parochiala fuva per l'economia purila buca zun gravionta e formava soli $1\frac{2}{3}$ (in o dus tiarz percent) della raccolta de garnezi.

D'impurtonza ei l'annexa finala. — Las scudreras da Mireia tochen Sum-Says (Cuntera sut Mutschnengia), ils loghens principals da *graun*, fuvan exclaus alla dieschma parochiala e resalvai alla venerabla claustra.

La claustra cul prenci-avat sco regent territorial possedeva en la Val Medel buca mo ils gronds complex arrundai sisum la val sco il mises da Dentervals, ni l'acla da Duscharei/S. Gions, ils Plauns, il vegl hospesida Sogn Gagl (oz alp) la Steggia e Sontga Maria, mo bein domenas pli pintgas, situadas pli a bass, sch'ellas vegnevan aradas, fuvan suttapostas alla dieschma parochiala ed incorporadas allas scudreras. Talas domenas sesanflavan, entschavent si sum la val: Punt-Acla duas, Durschei, Mulins/Catinauns Pardè-Tigiola e Mutschnengia sco documentau el cudisch hipotecar, Tom Ib sut pag. 1104 dils 10 da december 1849 e firmau digl econom claustral rev. Pader Benedictg Rensch. Ultra da quei schischeva sin ellas sco tier la Meierei per la cultira buca arada il tscheins fier, che mo la claustra pudeva incassar.

La dieschma parochiala ei vegnida vendida ed incassada en realias entochen igl onn 1885 per la davosa ga. Sur la lugaziun de quest problem sco emolument d'intradas alla parvenda sesanfla in entir fascichel da sboz egl archiv communal. Il modus da render la dieschma par. sco el stat perscrets el sboz digl onn 1655 ha occupau repetidamein la pleiv en differentas sedutas e fatg divider il funs en scudreras, sco ei d'anflar el cudisch da protocols Tom I (da 1745—1850). (Die Huben.)

En quei connex sei presentau enzacontas Brustgas e reminiscenzas anfladas ensemen tiels pli vegls avdents medelins sin via da tradiziun orala, che han da buob viu e fatg atras il decuors co la dieschma vegneva tratga en e sia spariziun ord la veta economica sco fontauna d'intradas pecuniaras.

Igl importo digl obolus en realias vegneva rimnaus en vischnaunca tras ils rev. spirituals sez, accompignai dil «stalter regent» (cassier comm.) e dil caluster da Platta. Il di e termin vegnieva publicaus giud scantschala per mintga rot e scheina (scudrera).

Ei existeva en nossa vischnaunca aunc in'otra ulteriura dieschma supplementara sin glin, dalla quala era il sur caplon daventava particepsivels. Sia modulaziun sebasava sin la mesira dil «Mays-glin». In mays consisteva ord 50 brauncas. Quater brauncas formavan ina poppa-glin. Il mays rendeva 4 poppas alla dieschma.

Obolus parentai alla dieschma haveva era il caluster dalla parochiala il dretg da trer en, sco pagaglia per sias prestaziuns tier esser gideivels al survetsch dil cultus. Aschia ina curtauna graun ed in paun

per fiug, essend la rendita dil funs calustria en daner zun modesta. Ei seschas a quella caschun aunc numerar differentas contribuziuns usitadas al cultus, buca obligadas, mo fetg recumandadas, sco per exempel: il tschèp-tschera per las candeilas sin la tumba.

Ei seigi aschunschiu cheu ina reminiscenza co ei mava tier il di «de trer en» sco il cumin pievel numnava il rimnar la dieschma, «la viseta officiala dall'uatga». Fuva la publicaziun succedida giud scantschala sespruava scadina casada de metter empau en uorden igl avon-casa, sco era il zuler e surtut la stiva. In spért empau estetic vuleva scadina casada demussar a casia. Durond il decuors da miu survetsch obligatoric da pot e distribuider dallas caussas postalas da passa quarter decennis, vegnend di per di en contact cun nos habitonts e sera-schunond cun glied fetg passada, ei capitau il suandond schabetg.

In di confruntel jeu cun ina persuna d'aulta vegliadetgna, da lezzas uras il senior dalla val, in um da bien humor ed oreifra memoria, che saveva dar stuccas e metter la zeicla sil trau. Nus intrein en ina stiva empau vegliandra, daditg buca pli habitada. Arvend igl esch, egl intern dalla stiva treis clavellas grossas el plauntschiu. Ei quei forsa stau pli baul in local da tortura, fetsch'jeu la damonda? La risposta sissu ei stada: «Per capir da quellas tgaussas eis tè aun memia giuvens, sas per' esser scolast! Mira quei ei aunc ina regurdientscha vid «il di de trer en» dall'uatga de tschels onns.»

La stiva vegnieva lavada si tier biars, nua ch'ei fuva ina casa plein buobanaglia sil pli duas ga ad onn. Ina gada segir il *di* avon che l'uatga compari. Da lezzas uras havevan ins buca daners d'anvons da cumprar barschuns da ris per lavar plantschius sco ussa. Savun era negliu per peis. Ins sesurveva d'ina scua badugn fatga giu la palle-tscha, d'empau «sal camutsch» neu dalla Frina (Giep). Las paucas mobílias devan buca ditg da bardegliar a cantun, tuttas sin meisa giudem la stiva. Lu entschaveva in diluvi da sadialas aua a bugnar e lumiar il plantschiu e sia grata. Cun scua vegnieva el sgartaus e tractaus sco'l puntiv en nuegl. Tgei broda e ghela serimnava giudem la stiva. Tgi havess sil suenter schigentau si quei? Ora cun las clavellas e la suppa cungida cun sal camutsch, tut alva, svanescha giu el fundament, essend ch'il tschaler fuva per ordinari per la letga in bien ton pli cuorts en sia dimensiun che la stiva. Ussa fuva il motiv dalla tortura per mei sclarius. Arrivava l'auter di la viseta officiala stavan las mobílias medemamein sgartadas e lavadas a post e davos la meisa

sin liungs bauns suenter las preits, seseva la troplada da mattatschaglia, empau sburfli e sterschli per comuentar ils officials tier empau compissiun. Beinduras effectuava in tal aspect ils castellans ed els relaschavan ina part digl obolus. La sura allegada titulaziun, savens duvrada, fuva a quei risguard empau deplazzonta.

La liquidaziun dalla dieschma parochiala ha anflau ina definitiva deliberaziun entras differentas radunonzas da pleiv e vischnaunca dils 29 de zercladur e dils 21 de november 1879²⁰.

1. Ils 29 de zercladur ei vegniu elegiu ina commissiun consistenta ord ils treis seniors stai empremgeraus per encurir da secunvegnir cul rev. plevon, sur Gieri Anton Simeon en questiu: «dieschma».

2. Rugalar vi ils «underfands» per quests importos tras ils ugaus ferria (prarvenda) e caplania, assistenti d'assistenti e gerau Gion Giusep Paly.

Sur dil decuors e resultat della commissiun ei vegniu dau sclariment sin la raduonza dils 21 da november che secloma: 1. Ei vegniu purtau avon alla vischnaunca co ella vegli rugalar giu la dieschma cul segner farrer.

(Qual dils numerus sbozs dil fascichel allegau, ha anfla grazia avon il suveran, ei nigliu d'anflar. Medemamein era buc il modus e la basis sin la quala, il ster ni curtauna ein vegni valetai. Da suponer eis ei «quel che prevedeva la minimala indemnizaziun». Devisa fuva tala: «La Val paga tut.» Manigliau fuva, quei che manca, sa la buorsa da vischnaunca pagar.)

1. *damonda*: Vulcan ins metter quei deivet sin graun ni sin scuardas?

Cul pli vegn decidau da metter il deivet sin graun, pia sin stera.

2. *damonda*: Ei vegniu fatg attents che sin s. Martin 1880 stoppi la dieschma esser rugalada giu e fatg capitals de 100 frs. (digiel tschien) e sur 100 frs. Quels sut 100 francs stoppien pagar giu en daner blut, ni prender si il muncont, che la summa s'augmenti sin 100 frs. (Stimulava la gliעד da far si deivets???)

Igl onn 1883, il 14 da matg vegn priu il conclus da rumper giu igl ir a trer en: incassar: ils dabiens dalla dieschma tras ils rev. spirituals e fixar da quels il temps giud scantschala, sco usitau, che scadin culpont duei haver rugalau vi quei deivet sin sogn Martin.

Per memoria dalla diescha e crunas allas generaziuns futuras ei semantenu e vegn clamau a memoria ina gada ad onn tier il render

quen da vischnaunca: *posta X Completaziun* da crunas e dieschmas alla parvenda 800 e varga francs annual, capitalisada quella expensa a 3 % resulta la summa da 26 600 frs.

3. Igl arvè

Arvè pagava pli baul in diember alps dalla Cadi alla venerabla claustra de Mustér. Ina da quellas, al'alp da Naustgel appartenent alla ludv. vischnaunca de *Sumvitg*, che renda aunc ozildi quei «*obolus*» alla claustra egl importo annual de Fr. 130 (8). Avon 70 onns pagava l'alp Pazzola, possessiun dalla lud. vischnaunca da Medel e dalla corporaziun u vischinadi da Mumpè-Medel, la eguala contribuiziun, mo en in auter importo al convent da Mustér, — quei buca en daner, mobein en realias da purment.

Dacò quella nunsedeliberonta e nunligiabla *grevezia*? Igl arvè ei en sia essenzia aunc ina restonza ord igl uorden statal dil «*Feudalissem*». Il signur territorial fuva sulet possessur da tut schischom, dil cultivau, sco dil nuncultivau. Tut territori, che sequalificava buca per cultura agrara: sco pastiras, alps, uauls (las burgameinas circunscrivan quei culs plaids tudetgs: «*Wunn & Wald, Weg & Steg*» vias e sendas, contradas snizzadas tras trutgs e sendas, mirs e punts u classena, encureva il signuril sin ina maniera u l'otra d'utilisar. La fuorma e maniera dall'utilisaziun era sche pusseivel, il fitar u schar vi tal terren per tscheins als colons, ni als libers purs. Il tscheins consisteva buca en daner blut, mo bein en *realias*, *miets* d'alimentaziun ord il recav dil purment: caschiel e pischada. Questa servitut vegneva numnada *arvè*.

Il complex fitau restava da contin proprietad feudala al signuril. Mantener igl empristau en bien uorden, carschentond quel, perfin sche pusseivel, carschentar tal en sia rendita, fuva emprema condiziun cardinala. «*Ils fidelis*» (fitadins) obtenevan il complex en sia extensiun sco «*feudium*» (*Lehen*) ni beneficiat et havevan sco sura indicau da haver quitaun per vias, trutgs, punts e schizun baghetgs sco ina burgameina ord igl onn 1793 dils 25 d'uost demuossa.

Igl arvè (*Lehensabgabe*) che curdava annualmein vegnieva rendius en realias, quintadas entuorn en daner, tenor la peisa e mesira da *crenas*: caschiel ni stera pischada.

La *terminologia* dil plaid *ARVÈ* ei zun multifara. El decuors dil temps ei siu senn vegnius extendius sin in diember d'expressiuns collectivas, che serefereschan sigl indrez dil menaschi economic dil stan puril.

La sfegliaziun en burgameinas e protocols dils archivs communal d'avon tschentaners, concepì en viarva romontscha demonstreschan siu svilup.

En biaras vischnauncas e corporaziuns d'alp ha l'expressiun *arvè* in senn collectiv. Aschia vegnan tuttas spesas dad alp per pasturs, lavurs cuminas etc., che fan ora la summa da pustretsch per mintga tgau cargau, numnada *arvè* (*arvè* dad alp).

Siu senn collectiv sereferescha tier autras viaden sil dretg dil gudiment da pastira communal. In exempel: «... ha la vischnaunca concludiu de fixar fl (R) 4 per s. h. vacca, fl 3 per s. h. stiarls, mugias, fl 1^{1/2} per s. h. vadials *arvè*.» (Taxa da pasculaziun.)

Plinavon ei concludiu da tschantar si in *arvè* per tiers che vegnan chitschai en vischnaunca suenter la fiera da sogn Andriu u dil davos marcau Glion, digl onn current e quei 3 tochen 4 batz il meins, che fan quen da guder primavera proxima pastg cumin, ultra dalla sura «mediada» taxa²¹. Quei passus pertuccava per ordinari la specia da stiarls, che fuva da lezzas uras *marca* pil negozi da biestga sin la fiera de *Lùis* (Ligiaun) e Sebiastg.

Tiers chitschai en, tier sperditas, ni animals manedels fuvan buca suttaposts a quei *arvè*.

Ina tut singulara sort d'*arvè*, ch'ei aunc oz il di semantenida, posseda l'alp Soliva, dalla lud. vischnaunca da Medel. Tschentaners neu ei vegniu practicau ed incassau per tuttas genetschas cargadas sin quella alp, ensemen cun vaccas, la grevezia de pagar conform conclus tier la repartiziun dall'alp, per la perioda entschaventa in *arvè* da fr. 1. u 2. pil lätg, ch'ils pasters consumeschan per pertgitar ellas cun las vaccas, malgrad il medem pustretsch fundamental da quellas. Informaziuns tratgas en tier pasturs d'alp ordeifer nossa vischnaunca, numnan quella grevezia: «Latg da strof» e buca *arvè*.

Ei selai supponer che la terminologia dall'expressiun *arvè* duvrada ton collectivamein per tons tut differents affars, savess d'arrivar dil senn: «jarva ad emprest».

Questa supposiziun constat, sch'ins pareglia il text romontsch dil contract de fitaziun dell'*Alp* da *Rusas* (Medel) agli Bergamasc Pietro

Casale, ditto Cominelli, pigl *arvè* annual da 43^{1/2} filip d'Oro. igl anno 1743 (*vide*: Vieh- und Weidealpen an der Nordrampe des Lukmaniers, dil medem autur)²².

Con ditg han quellaz grevezias feudalas pudiu seredember? Sco all'entschatta menzionau, ei a nies saver mo aunc l'alp Naustgel sutta-posta agl arvè. Dapi 70 onns enneu; ha era l'alp Pazzola sin via d'entelgientscha cun la venerabla claustra, saviu secumprar libra da questa grevezia. Inklus seigi aschunshiu in exempel d'in contract d'affitaziun ord igl anno 1793 dils 25 d'uost, succedius denter il vischinadi de Mumpè-Medel d'ina vart e la lud. vischnaunca de Medel da l'otra concernent l'Alp Pazzola, ch'ei proprietad da duas corporaziuns politicamein buca appartenentas alla medema vischnaunca.

Text verbal: «Ano 1793 ils 25 de oust a *Medel*. Ha ina ludv. vischnaunca de medel schau la alp pazola per tscheins per 8 ons che vegnan causuenter / con las condiziuns sco veng causaenter / chei mantegnien si teigs e bageigs e detien agli claustra 24 crenas casiel mager per on *arvè* / agli farer ina honesta magniucha per on et mintga auter on agli farer ina massira piaun. / ils bagetgs treis enten bien stand / la tiarza tegia ei schliata / *norfica* ils dreigs da ils vischins de butonenga ada Schemaung resalvan sco ei han giu da velg en nau.»

«aung sura de quei dattan ei anualmeing ils vischins de pumpèr per on quels 75 R agli vischnaunca de Medel e / quei pagar si ilg atun mi(n)tga on 75 R cons ils arvès, senza auter.»

«ils veschins de mumpè cheu stai Deputai dilg vischinadi de mumpèr de medel / bistian luz, adelgot berter / per buca saver Sriver sut, fan ei la lur noda *Casa*, sut.»

La contribuziun alla venerabla claustra vegn expressivamein numnada «*Arvè*» (Pachtzins).

Debitaziuns viers il plevon per benedir l'alp vegnan denton buca numnadas sco arvè.

Igl onn 1849, ils 10 da december vegn indicau sco suonda: «De pli ha il spatelier de s. Maria per via della Claustra de trer en annualmein igl *Arvè* dell'Alp Pazolla, caschiel crenas 72 (extract ord il cudesch de hipotecas Tom I della «meldiada» lud. vischnaunca).

Suttascripziun, Pader Benedetg Rensch, p. t. ceconom.

Giest 102 onns ein spiri, avon ch'ins ha saviu sedeliberar dil modus e grevezia feudala. Igl onn 1895 ha la vischnaunca da Medel en la radunonza dils 25 da matg priu il conclus da cumprar liber igl

arvè sils dretgs dall'Alp Pazzola debitont alla venerabla claustra, sco sura exerpt da protocol documentescha.

Entras intermediaziun e la zun ludeivla benevolientscha da sia «Grazia Reverendissima de Mgs. Avat Benedetg Preevost» eis ei reussiu alla vischnaunca da Medel per sia part, sco era al vischinadi da Mompè Medel, che ha in dretg da pli che la vischnaunca sezza, da secumprar libra per la summa pauschala ina ga contribuida da Fr. 900 (scriva nov tschiens) e Mompè cun Fr. 1000 (scriva melli) sco ils respectivs protocols documenteschan.

Ual en quei decenni sura indicau, ei era la lud. vischnaunca da Tujetsch secumprada libra dils arvès claustrals, che squitschavan la schuviala.

Ils medems pass ha era la lud. vischnaunca de Sumvitg pliras gadas empruau per la realisaziun da sia servitut en l'alp Naustgel. Mo tochen a dato eis ei buca reussiu de saver capitalisar ses 130 (8) fr. annuals e scurlar giu quella »*terschola feudala*«, giud il liber terren digl intschess dallas veglias Treis Ligias²³.

4. Il *tscheins-fier* u *tscheins perpeten*

Ina petga nundispetivla digl *etatissem* feudal formava senz'auter: *il tscheis-fier*. Siu origin tonscha en ina fuorma u l'otra anavos tochen tier la urbarisaziun da nossas contradas alpinas. Historicamein eis el documentaus tier nus tochen egl 11 e 12avel tschentaner.

Da lezzas uras dominavan ed empalavan signurils territorials cun inmensas possessiuns funsilas, agronomas nossa Rezia. Lur possess serefereva sin donaziuns u benefecis *regals* u imperials (Reichsgüter oder Allodgüter). Sia beinstonza guvernamentala formava in *segneradi* (Grundherrschaft)²⁴.

En in segneradi avdavan buca soli colons, mo bein sper quels ils schinumnai «purs-blaus» (Zinsbauern) ed era el medem temps purs suverants (Freibauern) cun agen possess liber.

Denter ils purs suverans serecrutavan en grond diember ils Gualsers «*Valès* u *Vallisans*» (Walser), che fuvan preferi dil signuril, havend obteniu da quel il dretg da libra *colocaziun*, uniu cun las minimalas servituts funsilas. L'ustonza principala dils seniors seculars sin

territori grischun fuvan buca lur castials, mo bein la populaziun existenta secomponida ord colons, subdits e libra puraglia²⁵.

Cun l'entschatta dil 14avel secul svanescha plaun pe plaun il scalem social da colon (Leibeigenschaft) sil qual il feudalissem sebasava. Regls de libertad sefan valer e pli ferm, essend che la classa aristocrata entscheiva a prender digren. Las seformaziuns dallas *vischinanzas*, plitard *vischnaucas communalas* (Markgenossenschaften), e seunend ellas vicedeivlamein tier ils *cumins* cun agen dretg administrativ e giudical (Gerichtsgemeinden) svanescha il sentiment da subdit.

Consequentamein vegnan ils colons sligiai dalla grevezia personala, d'esser encadenai d'ina generaziun a l'otra en sempiterna vid il bein dil signuril. La cadeina da sclaveria, sch'ins vul numnar ella aschia, fuva seglientada per adina.

Las grevezias persunalas dils colons vegnan midadas entuorn en soli servituts *realas*. Cheutras contenschevan els ina libertad personala, che lubeva ad els, sche paraplai de bandunar ils beins funsils vid ils quals els fuvan entochen ussa encadenai.

Restavan els fideivels a lur patrun da vidavon ed al tschespet entochen da cheu cultivaus, stuevan ei soli render tribut pil bein sil qual els vivevan. Bandunavan els quel, fuvan els libers da contribuziuns, che schischevan sissu. Entras ina tala scumiada da domicil daventavan las forzas da lavur, entochen ussa stadas francadas, pli scartas. Vuleva il signuril far render vinavon siu complex agrar, stueva el sez semetter vid la lavur.

Las relaziuns da fitaziun daventavan aschia pils purs-blaus pli favoreivlas. Da l'otra vart havevan era ils purs libers caschun d'augmentar lur trafic puril ed acquistar pli bia possess agranom per lur agen, mo stuevan surprender en comi per part las grevezias entochen ussa stadas servitut dils colons.

Sin tala moda ei il svilup dil tscheins-fier u tscheins perpeten sesvilupaus sco formala mesira d'economia statala, sco privata cumina. Daventond cul temps ils signurils adina pli paupers, essend endisai da viver sin las costas dils colons e purs-blaus, daventan ei plaun e plaun madirs da ceder giu igl tscheins-fier annual al fitadin suveran encunter ina summa pauschala ina gada rendida ed il funs migiurial daventa «libra e frya proprietad» dil pur suveran.

Buca tuts signurils seculars ed ecclesiastics savevan sedecider ad in tal agir. Lur posiziun economica lubeva ina meins reconcilianta deliberaziun e setenevan aschi ditg sco pusseivel vid il tscheins-fier sco intrada da facultad. Els daventan mo plaun e plaun madirs per tala concessiun ed aschia ei il modus dil tscheins-fier semantenus en nossas vischnaucas tochen viaden el tschentener vargau²⁶.

Signuril territorial el cumin dalla Cadi fuva la venerabla claustra da Mustér, la quala ha pli tard vi, saviu sedecider tier la convenziun e s'obligar da sliigar giu il tscheins fier a particulars.

Gia ils artechels 3. 4. 5. e 6 dellas duas «Brevis de Glion» digl onn 1526 *tendeschan* per par las deliberaziuns ord sut il giuv dil tscheins-fier ed il dretg da saver secumprar libers cul vegnavel dubel dil tscheins annual²⁷.

Las emprovas tier il Convent el 17 e 18avel tschentaner ha rev. P. Dr. Iso Müller en «Fürstabtei Disentis im ausgehenden 18ten Jahrhundert» dilucidau (Beiträge zur Geschichte des alten Mönchtums und des Benediktinerordens, Heft 25, 1963).

La midada radicala da quei status feudal, ch'engraviava ils beins funsils dils singuls purets ha l'introducziun dil: *Codex civil* pil Cantun Grischun digl onn 1863 realisau²⁸.

Las autentias legiferidas prescripziuns leutier secattan en la «Tiarza Secziun» sut il tetel: «*Grevezias realas*» Art. 270—279, sco pli baul fatg menziun en l'introducziun. Igl ei buca nuninteressant pil lectur ch'ei vegni citau entgins artechels dil «codex vegl».

Art. 270. Las grevezias realas consistan en ina cuzeivla obligaziun la quala ei *unida cun in possess de proprietad d'in cert funs e constrenscha il possessur de quel tier ina certa prestaziun, sco p. ex. de pagar tscheins perpetens ne dieschmas etc. Il dretg sin ina tala prestaziun (il dretg real) sa era esser unius cun il possess d'in cert funs, ni ch'el sa exister senza in tal possess.*

Art. 274. Consista la grevezia reala en l'obligaziun de pagar annualmein in fix importo en daners ne en products naturalis, sche numna ins ella *tscheins perpeten, tscheins fier*; consista ella encuntercomi en l'obligaziun de dar ora ina certa part dils *annuals fretgs dil funs* servient, sche *secloma ella dieschma*.

Liberaziun: Art. 277. Suentar haver visau giu silmeins in miez onn avon, po igl *obligau*, mo buca quel che ha dretg, *comprar* ora tscheins

perpetens e dieschmas cun pagar vegndubel digl importo u della valeta dalla prestaziun annuala.

Relaziuns feudalas: Art. 279. En con lunsch talas vegnan reconuschidas, Relaziuns juridicas, che derivan ord oriundas instituziuns feudalas, e serefereschan sin la proprietad fondaria (de beins schischents, ein, aschilunsch sco ellas existan aunc, da present mo aschilunsch en vigur juridica, sco ellas concerneschan tutta cass condizionadas prestaziuns en *daners* ni en products naturals (laudemiums ni canons) e han aschia en tuts risguards de vegnir tractadas sco *servituts realas*.

Per dissolver l'obligaziun feudala ston tuttas prestaziuns, ch'ei en irregulars termins vegnidadas fatgas duront 60 *ultims* onns, vegnir reducidas sin ina prestaziun annuala. Il vegnavel dubel dalla quala representa lura la summa, che ha da vegnir pagada per *exstringer* l'obligaziun feudala.

Suttaposts al tscheins-fier fuvan en la lud. vischnaunca da Medel differentas anteriuras «*Domenas*» claustralas, che formavan parcelas pli u meins arondadas. La principala fuva la hodierna acla Mireia, che purtava il num tudestg: *Meiereia* (Migiuria). Ella ei numnada en ina burgameina digl onn 1731 ed inscreta sut quei num el cudisch hipotecar. L'acla Mireia cumpeglia lunsch ora il pli bi, beinsituau e fretgeivel fons en nossa val, confinont cun la via veglia sur Vergiera. La «*Meiereia*» era constrenschida da render la Dieschma claustrala, fuva denton liberada dalla dieschma parochiala mo suttaposta al tscheins-fier. Igl ei buca nundispiteivel che la claustra possedeve a Mireia in agen mulin. Avon in decenni han ins giun «*Isla*» dador ils baghetgs discuvretg duront arar ina bein conservada mola-mulin. Ella ha in diameter de 60 cm ed ina circumferenza de 188,4 cms. En direziun viers sera si encunter mun, seniester dil baghetg persul, seccatta sin in blic granit aunc in tierm claustral inscalpraus el crap en fuorma dil fons d'uoppen (Wappenschild). Cedent la venerabla claustra siu fons per agen a particulars, sesanfla egl archiv communal ina gliesta da 22 purs u casadas che rendevan al convent il tscheins-fier e la dieschma. (Ina copia dil document suonda pli tard en extenso.)

Duas u treis domenas pli pintgas sesanflavan pli ad ault dalla val viadenasi: Pardè, Mulins/Catinauns e Punt. Ina annexa pertuccond la Tagiola ei fixada sut datum dils 27 d'october 1844 — e sereferescha sil passus: «reservont il tscheins-fier alla ferria e flurins 100 (risculdis

tschien) alla venerabla claustra» (brev de hipoteca Nro 941).²⁹. inscret e firmau cun agien maun e cuort sisu anno 1849 ils 10 da december sut Nr. 1104 ei inscret e cudischau il sequent sut il tetel: *Il tscheins-fier che la venerabla claustra ha aunc debien en la lud. vischnaunca de Medel.*

	fl R. riz.
Mireias . . .	24 : 40
Mulins/Catinauns	2 : 08
Pardè//Tagiola	5 : 42
Mutschnengia	2 : 08
Cazirauns	1 : 47
Gullas sper Mireia	2 : 08
Punt emprema posta	1 : 04
Punt secunda posta	2 : 08
Durschei	1 : 30
	<hr/>
	fl R. 43 : 15

Dapli ha il spatelier de S. Maria per via dalla claustra da trer en annualmein *graun* ni *dumiec* a Mireias stera 14 e tscheins-fier 1 fl e 30 rizzzers.

sig. P. Benedetg Rensch
t. p. oeconom.

Igl onn 1859, ils 9 da mars, paucs onns avon ch'il Codex civil grischun passi en vigur han ils debiturs dil tscheins-fier petizionau tier la lud. vischnaunca, che lezza duessi sedar neu e deliberar la proposta fatga dalla ven. claustra concernent sligiar giu il tscheins-fier.

La risposta sin la radunonza communal ei stada la sequenta:

«1. Schau sura quei als debiturs sezs.

2. Ariguard igl arvè de Pazzola, render il caschiel perscret, eis ei schau sura ad in genau, de sin ils 28 da mars present, ira ora a Mustér e sentalir, cun sil suenter domondar approbaziun della vischnaunca.»

Igl arvè ei sco sura menzionau vegnius *lugaus* per gl'onn 1895.

Per conclusiun da quei tractat lein tedlar tgei che rev. P. Dr. Iso Müller scriva en sias scrutaziuns sur il sligiar giu la grevezia dils tscheins-fier ella ovra sura citada, pagina 116 e sequentes.

Anno 1780 propona rev. P. Antonin Regli, administratur claustral, ch'ins duessi schar sligiar giu ils tscheins-fier. Per l'ina seig'ins

buca adina francaus dagl importo e dasperas buca segirs ch'els sebasien sin documents en scret. Igl incasso caschuni gronda stenta e fadigia. Els vegnan pauc stimai dil pievel e portan tutensemèn mo en ses 500 renschs. Laschass ins sligiar giu quella servitut pudess ins racoltar la summa de 20 000 renschs culs quals ins savess sminuir ils deivets claustrals .

Dus onns pli tard 1782 (vide pag. 123), ils 18 de settember reuneschà Aavat Columban *Sozzi* ses capitulars ad ina seduta el plenum dalla quala vegn tschentau ensemen in «*Project*» de finanzas, ch'ins vuleva presentar alla Cogregaziun dils avats, che ha liug ils 30 da settember a Rheinau. En quei project vegn puspei motivau sco suonda:

«Per amortisar ils deivets duessan ins stimular la *Cadi*, ch'ella fussi supplicada de spindrar giu il tscheins-fier e perpetens e restituir il capital al creditur (al convent). Duess quei pas aunc buca bastar per pagar giu tals entir ed entratg, savess ins vender entgins beins nunrendeivels.»

Con luntsch las vischnaucas han fatg diever de questa proposta ed en special la vischnaunca da Medel ei buca surveseivel. Ina paregliaziun dallas gliestas avon maun, special quella dil Rodel da Mireia ord gl'onn 1731, che resulta in capital de R. 720 cul tscheins inscrets 1849 egl importo de Fl 24 : 40 riz. sche seresulta ei ch'entgins particulars ston esser intrain en contractivas cun la venerabla claustra.

Fatg in quen proximativ.

720 R a 5 % (da quei temps pei da tscheins ordinari) resulta in tscheins annual de 36 fl. Cheu semuossa ina differenza de 12 fl, che corispunda ad ina amortisaziun de 240 renschs.

Factum irrevocabel eis ei che cun l'entschatta dil 20avel secul fuvà negin pli en vischnaunca che debitava tscheins-fier al convent de Mustér.

Las generaziuns veglias risdavan bein aunc dil num — mo mai pli dil pum, dil deivet scurlaus ina gada per adina giu da dies. Vegls caus-casa de 7 e 8 decennis da veta han, serisdond sur da temps vargai, sincerau il scribent en ses giuvens onns: «*Arvès e tscheins-fier* — magliavan si preit e paglia, — tier biars ei soli restau la *panaglia*» (simbolica peregliaziun). Lezza san ins trer entuorn, sch'ella ei era vitta. Il latg restava adina sgarmaus. Ils deivets s'artavan d'ina generaziun a l'autra e sin ina frastga verda pudev'ins buca arrivar.

Cheu severefichescha la filosofia dil vegl pur ch'ei s'exprimius . . .
 «e mintga scrota prau haveva si ina u pliras nodas-casa.»

Aunc restass da s'occupar cun ina speciala sort de tscheins fier. Lezza secloma buca tscheins perpeten, mo bein: «Tscheins Tagiola» ed ei sut quei num perpetnisada els vegls vudischs hipotecars dalla lud. vischnaunca da Medel entachats 1838³⁰.

Gliez usufruct curreva buca en la cassa claustrala, mobein en cassa della «prebenda» ed haveva da recompensar il salari al plevon. Ina burgameina ord igl onn 1533 (arch. com.) ed in sboz d'ina brev-prebenda da 1656 dat sclariment: «Anno 1533 vegn fitau sco «benefeci» (Ehwiges Erblehen) dalla pleiv — il complex: *Widenguot* (Wydamgut) *Tagiola*, confinont cul Dulezi ad entgins particulars per in tscheins annual de 60 risculdis (Reichsgulden), debiturs al plevon.

Ei gl'ei en sia specia ed essenza in particular tscheins-fier e vegn sco tal era nominaus en Nr. 941 dil cudisch hipotecar.

Cun quei duess la materia indicada el tetel da quest tractat cun soli quater plaids esser scarplida e sclarida abundantamein.

ASCHUNTA

Rodel dil tscheinsfier da Meierrei

anno supra (1731)

	stera graun	Renschs	riz.
Assistent e Statthalter			
Gion Antoni Capeder:	3	32	37
Maria Barbla Wanzin	—	39	45
Maria barbla flep	2	31	56
Gion batesta andriuet e sora	2	22	25
Gion Anton Lutz	1	30	—
Maria barbla truaisch	1	27	31
Gion batesta flep	1	43	50
Clau Albin	1	13	15
Lisabet beer	—	55	64???
Crest ant. Giger	—	11	12
Gion Giachen flep	1	18	21
Stalter pedrut flep	—	18	—
Onna maria tschur	—	17	11
toni berr	—	17	—

artavels Gion Mara Vanzin	—	24	28
Maria Cristgina Gigier	—	52	60???
mariarta beli	—	52	—
Stalter batesta bundi	—	48	56
duri palli	—	30	—
Gion valentin Lutz	—	49	57
artavels de Librat bundi	1	37	43
pli davart sia dunna	—	37	—
total		24???	720

III

Aschuntas e conclusiun

Ei seigi en quei connex aunc amplificau entginas Brustgas communicadas agl autur, sin moda orala. Senz'auter han ellas ina valur local-historica per scadina nominaziun geografica.

1. *Plaun-sut,*

in'acla a Monmpe Medel, situada in tschancun sut quel, bien zuppada e ternada della eglia da dil human. Pedunzs, ni roschadas, cavalans, marcanzias u guerriers, ni bandas raffontas che passavan e returnavan dil passadi dil Lucmagn, engartavan buc tgunsch quei lagugn. La numnada acla confinescha cun las ruinas dil casti de *Caschlatsch*. Ei vegn supponiu che dil temps feudal, nua ch'il casti era habitaus, che quei schischom formava il prau-casti (Schlosswiese), fuvava pia in *allod*. Plaun-sut pagava aunc el 18avel e 19avel tschentaner il tscheins fier alla claustra.

Documents schaijan negins avon maun. Tgi paga oz il tscheins-fier, ni ei quel pli baul vegnius pagaus giu e pertgei summa? Gliez negin che sa sincerar. Possessur momentan dil bein ei la famiglia cun la schlatteina: *Desax*.

Ils Desax, lur antenats, duessan esser stai sesents ei casti de *Ragisch* (*Wurzenstein*). Lur quota ierta fuvava l'acla a Ragisch, situada viers sera dal vitg anora, viers Tujetsch. Da co e cu l'Acla de Plaun-sut ei vegnida en possess dils Desax negin che sa dils vivents a Mumpé. Ils Desax, primitiv «de Sacco», oriunds della Val Brein, eran daventai ina schlatteine prominenta aristocratica a Mustér e vegnan, conform

Guido Bolla, menzionai tier la *sulevaziun bleniesa* ord igl onn 1333, sco era el Cumin d'Ursera de prof. G. H. Muoth: Tin de Sax.

Dil casti de Caschlatsch vegn aunc relatau il sequent. Ils davos onns dil tschentaner passau (1895/97) han ils da Mumpé obteniu ina via pli u meins carrabla, enstagl de quella sur *Cuflons*; naven dallas Ruinas, in tschancun dadens la punt da Fontanivas, ual sut la ruina dil casti, che ei sedivedida dil stradun dil Lucmagn. Cavond il fundament pil stradun han ins anflau el material plirs craps scalprai dal portal dil casti. Si a per cun quel l'otra ga il fuorn dil casti, suter-raus cun sbuau dil tut intacts. En siu caviertg, la pala-fuorn, il risti da cotgla ed il slavun. Stada finida la via han ils vischins da Mumpé baghegiu lur senneria. Il sablun pils mirs han els saviu prender ord in tschaler dil casti destruiu. Aschia relatau al sribent ils 2 de december 1964 da Luis Lutz, che haveva udiu quei da siu bab, Gion Martin Lutz, derivonts da Mutschanengia, sia consorta fuva ina Capeder da Curaglia. Gion Martin era personavel da Pazzola e ha conderschiu ora alla claustra la summa de 1100 Fr. sligiont giu igl *Arvè* dall'alp per la part da Mumpé.

2. Alp Punteglias, Trun

Sco ei vegniu relatau agl autur dalla sura lavur duess l'alp, ch'ei proprietad dalla vischnaunca burgheisa da Trun, purtar ina nota da casa feudala vid sia urdadira. Ella formescha in *emolument* (*Ein-kunftsgut*) dalla parvenda (der Pfrund). Las intradas da quei emolument ein Fr. 20.— annual, che la cassa da vischnaunca conderscha ora per mauns al plevon. Igl ei cheu grev da decider sch'igl obolus da Fr. 20 ei da qualificar e classificar sco: Tscheis-fier, ni arvè. Comunicau al sribent entras igl actual pres. comm. e Deputau signur Jos. Job, Nies engaziament per suenter.

Igl allod: Alp Punteglias: vegn a tonscher aschi luntsch anavos, nua che «Vischinanza e Prebenda» formavan facticamein en fatgs d'economia ina unitaria cuminonza, pia nua che beins pervenda e beins da vischnaunca eran buca zavrai ora sco ozildi. Il render igl obolus en daner blut (bares Geld) lai plitost tier ch'ei seigi tscheins-fier.

3. Naustgel, Vallesa ed Alp da Laus

(Communicau al scribent entras signur Mistral Gieri *Cajacob*, staus differentas periodas pres. communal dalla ludl. vischnaunca da Sumvitg.

Las treis sura numnadas alps eran benefecis dalla venerabla claustra, la quala surlai ellas als vischins da Sumvitg sco: feudium: a fitaziun per gudiment [Erblehen]. La vischnaunca da sia vart indemnisava igl Allod cun render in *arvè* en *purment* e quei soli en *caschiel*. Igl obolus fuva ina tiarza dalla gudida (fabricaziun da caschiel.)

A caschun dalla cargada vegneva fatg si en tschaler da scadina alp *treis preits* da crunas. Tier scadina ga cascha, vegneva il diember mignuccas, sche pusseivel tuttas ulivas, partius cun 3. Aschia mava ei a negin d'entiert. Scadina preit obteneva sia part. Negin saveva ordavon quala preit tuccassi alla claustra e quala dallas duas autras als personavels.

Sevischinond il temps dalla descargada vegneva il rev. P. Statthalter avisaus, havend la claustra la preferenza dalla elecziun, da vegnir e prender ora sia preit. Las duas restontas vegnevan repartidas denter ils personavels anorma dil quantum latg da lur vaccas. Usus applicaus da tschentaners enneu.

Durond ils anno 80 dil tschentaner vargau, dil temps d'avat Benedetg Prevost, ha sigr. mistral Gion Antoni Tuor de Rabiis, president communal, encuretg da sligiar giu igl *ArVè* cun ina summa *aversala* en comi dil caschiel cun Monsignur. Lez fatschentaus cun la stabilaziun dallas finanzas claustralas e carschent en quei interval ils prezis dallas victualias considerablamein, ha in secunvegnir buca saviu vegnir realisaus, sco pli tard tier l'alp Pazzolla e talas en la vischnaunca da Tujetsch. L'emprema emprova ha disdiu. Denton ha ins tuttina contenschiu in cert resultat. La valeta dil caschiel ei vgnida convertida en daner.

Ils temps ein semidai e cun els la moda e maniera cun tgei armauls cargar las treis alps. En Vallesa han ins cargau mo biestga schetga. Cun quella savevan ins buca fabricar caschiel. Vuler adossar allas duas autras alps lur quota, va era buc. Il di dad oz vegn cargau vaccas insumma mo pli a Naustgel.

La vischnaunca da Sumvitg renda momentan igl arvè claustral en ina summa annuala de Fr. 130 (Mistral Cajacob saveva buc exact, sch'ei pudess esser 133 fr.)

Register dellas annotaziuns

- ¹ Purtscher. Krongüter waren zum Teil der Kirche zugewandte Benefizien, als Einnahmequellen, welche für die Entlohnung der Seelsorger bestimmt waren.
- ² Purtscher daselbst, «Die der König als sein rechtmässiges Eigentum dem Bischof entzogen hatte».
- ³ Emil Camenisch, Seite 290/294. Krongüter in Kästris waren die vier einst gräflichen Höfe.
- ⁴ Purtscher, Kron- und Kirchengüter die Höfe zu Jgels/Fraissen und Pfrundurbar samt Zinsen, versetzt Symon von Montalta zur Sicherung der Morgengabe seiner Frau Adelheit von Rhäzüns. Dieser Besitz rührt vielleicht von den Edlen von Grünenfels her, die in Lugnez begütert waren.
- ⁵ e ⁶ Purtscher.
- ⁷ Camenisch.
- ⁸ Purtscher: Ansiedlungsanfänge, Urbarisierung und Hofsystem.
- ¹⁰ Hermann Rolfuss, Leitfaden der allgem. Weltgeschichte.
- ¹¹ G. H. Muoth, elf Vorträge: Churrätien in der Feudalzeit.
- ¹² Iso Müller, Geschichte des Klosters Disentis.
- ¹³ P. A. Vinzens, Zentenarfeier des grauen Bundes.
- ¹⁴ Vinzens, daselbst.
- ¹⁵ Archiv parochial Platta: Einkunftsgüter
- ¹⁶ Vegl cudisch de protocols Tom I entschats 1745, archiv communal, Platta. (Verbals dallas purgameinas.)
- ¹⁷ Archiv communal Medel, Grundpfandverschreibungs-Register, Abteilung: Bücher, gemäss Archivplan.
- ¹⁸ Vide Copia egl archiv parochial a Platta.
- ¹⁹ P. Tomaschett, Zehntenstreit in der Cadi.
- ²⁰ Cudisch da protocols dalla vischnaunca, Tom II b.
- ²¹ Revisiuns dils vegls uordens «ordinanzas» da vischnaunca.
- ²² Archiv communal Medel, partiziun, *Alps*.
- ²³ Sco l'alp da Naustgel en Val Sumvitg ei era l'alp *Sezner* en Lumnezia aunc suttaposta agl arvè alla Caplania da Pleif. Essend che lezza exista buca pli, vegn il arvè convertius en daner e la summa resultonta repartida sin las vischnauncas dil Cumin. Arvè ei bucca d'identificar cul plaid *arvadi*, ina expressiun ualti occurenta el Cumin dalla Foppa sco en quel dalla Lumnezia, che significhescha: dariet jarva, bia jarva.
- ²⁴ P. A. Vinzens, Zentenarfeier des grauen Bundes.
- ²⁵ J. H. Muoth.
- ²⁶ Leo Schmid, Abt Bernhard Frank: Seite 57. Streitigkeiten zwischen Abt Bernhard Frank von Frankenberg und Nutzniesser aus der Nachbarschaft Medels auf das Gut (Gadenstatt) *Mirias*, heute Mireia genannt 1753. «Es gab auch Fälle, wo die Bemühungen des Fürstabtes von Erfolg gekrönt waren. So 1753, als einige Nutzniesser des in der Nachbarschaft Medels gelegenen Klostergrundes *Mirias* (Marias/Mireia) der Abtei den jährlichen Zins (Grundbodenzins/ewiger Zins) *tscheins fier*, von rund 24 Gulden und 14 Viertel Getreide (Zehnten-

abgabe) dieschma, verweigern wollten; weil nach ihrer Meinung, das Kloster keinen anderen Beweis als den Besitz des Gutes aufweisen konnte. Die Sache kam vor die Bundesbehörde in Truns und vor deren Appellationsinstanzen. (Die Beweisführung des Abtes mit seinen Manschetten war etwas *ironisch*) und der Ausspruch: «Wer beweist mir, dass ich sie ungerechter Weise mir zugeeignet habe? Eine solche Bewandnis hat es mit *Mirias da Medel*. Das Kloster bezog von undenklichen Jahren her den jährlichen Zins. Folglich muss der Zins von *Mirias* furohin und zu allen Zeiten dem Kloster entrichtet werden. Der versammelte Rat bezeugte darüber sein Wohlgefallen und der Rechtsspruch fiel dem Kloster zugunsten aus. Vertreter der Medelser-Nutzniesser war ein Valentin Lutz. Er hatte Rechtsschutz gesucht und wurde vertreten durch Peter Anton II. von Mont, Freiherr zu Löwenberg und Landammann *Janit* (Janett).

²⁷ E. Camenisch, Ilanzer Artikelbriefe von 1524/26.

²⁸ P. C. Planta, Bündner Privatrecht 1863. Art. 270—279.

²⁹ Archiv communal Medel, archiv niev, suenter 1800 A. Duas brevs.

³⁰ Archiv communal Medel, Archiv vegl: Urkunden 1380—1796. Archivschachteln I. II. III. A, I. Schachtel 1380—1579, II. Schachtel 1579—1691, III. Schachtel 1710—1796.